

رویکرد رجالی آیت الله بروجردی در کشف تصحیف سند روایات کتب اربعه با تأکید بر کتاب الموسوعة الرجالية

محمد صادق بخشی جویباری (پژوهشگر پژوهشگاه قرآن و حدیث)

bakhshi.sadeg@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۹/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۲/۰۷)

چکیده

کتاب الموسوعة الرجالية اثری مفصل و ماندگار از آیت الله بروجردی است. در این نوشتار تلاش شده، روش شناسی ایشان در تشخیص تصحیف در سند روایات کتب اربعه بیان شود. او در الموسوعة الرجالية با مرتب‌سازی و تصحیح اسناد، به بازسازی سند روایات کتب اربعه پرداخته است و از این رهگذر به شناسایی آسیب‌های سندی، مانند تصحیف، ارسال، و قلب اشاره کرده است. سپس راهکارهایی برای تشخیص و تصحیح آن‌ها ارائه نموده است. این نوشتار، با روش توصیفی-تحلیلی با هدف بیان راهکارهای شناسایی پدیده تصحیف از دیدگاه آیت الله بروجردی، می‌کوشد با بررسی نمونه‌های متعدد در الموسوعة الرجالية، علاوه بر شیوه‌های شناخت تصحیف و یافتن دلیل آن، این آسیب و پیامدهای آن را در اندیشه رجالی ایشان ارائه کند و در نهایت به راهکارهای برون رفت از آن در اسانید تصحیف شده و ضرورت تصحیح آن اشاره کند.

کلیدواژه‌ها: الموسوعة الرجالية، آقاسین طباطبایی بروجردی، تصحیف سندی، طبقات، کتب اربعه.

درآمد

«تصحیف» یکی از آفت‌هایی است که به سند و متن حدیث آسیب می‌رساند و موجب کاستی در اعتبار و پذیرش روایت می‌شود. از همان آغاز صدور روایات، اندیشه‌وران مسلمان دغدغه کشف و شناسایی صدور حدیث از معصوم را داشته‌اند و بر این باورند که دست‌یابی به نص کلام معصوم به ارزیابی سندی نیازمند است. تصحیف می‌تواند در عنوان‌ها، نام راویان و سایر تعابیر واسطه در سند، مانند «و»، «عن»، «ابن» و «حدَّثنا» مشکلاتی را ایجاد کند. کشف تصحیف راه‌یافته در سند روایات، مرحله‌ای مهم در سندشناسی است که در دانش رجال پیگیری می‌شود. رجالیان و

محدثان با دقت و پژوهش فراوان و نگاشتن کتاب‌های متعدد درصدد رفع آن برآمده‌اند. رجالیان معاصر نیز تحقیقات ارزشمندی در این زمینه سامان داده‌اند. آیت‌الله بروجردی یکی از این اندیشمندان است که با ابداع روشی نو و با مرتب‌سازی، تصحیح اسناد و شناخت راویان، به بازسازی سند روایت پرداخته است و از این رهگذر، تصحیف در اسناد را نیز شناسایی کرده است و راهکارهایی برای تشخیص آن ارائه کرده است. در این پژوهش تلاش شده این آسیب‌سندی از دیدگاه ایشان، با تأکید بر کتاب الموسوعة الرجالية،^۱ بررسی و تحلیل شود.

پیشینه پژوهش

بررسی نگاشته‌های رجالیان نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی مستقل درباره تصحیف در اسانید روایات به چاپ نرسیده است. البته بن‌مایه‌هایی از آن در برخی آثار و دست‌نوشته‌های رجالیان سده‌های نهم، دهم، و یازدهم، به کوشش صاحب‌معالم در منتقى الجمان،^۲ و محقق اردبیلی در جامع الرواة،^۳ و نیز در میان آثار معاصران به‌صورت پراکنده قابل دست‌یابی است. در میان اندیشمندان معاصر می‌توان به آیت‌الله خویی در معجم رجال الحديث،^۴ علامه شوشتری در قاموس الرجال^۵ و اخبار الدخيلة،^۶ آیت‌الله شبیری زنجانی در تعلیقاتی که بر اسانید کتب اربعه نگاشته است،^۷ و جناب آقای بهبودی در علل الحديث،^۸ اشاره کرد که به‌طور خلاصه به شناسایی تصحیف در اسانید و برخی دلایل آن در کتب اربعه پرداخته‌اند. در سال‌های اخیر مقالاتی درباره تصحیف (مهدوی راد، دلبری، سال ۱۳۹۰)، «آفت تصحیف در روایات و راهکارهای شناسایی آن» (ش ۵۹-۶۰) و تصحیف در سند (شبیری، سید جواد، مقاله «تصحیف و تحریف» دانشنامه جهان اسلام، و آریان، حمید ۱۳۸۶ ش)، مقاله، «خلل زدایی از اسناد روایات»، شماره ۴۴، علوم حدیث، به نگارش در آمده ما پژوهش حاضر با محور قرار دادن کتاب الموسوعة الرجالية و بررسی نمونه‌های متعدد، به دنبال بازشناسی اندیشه رجالی مرحوم بروجردی در این موضوع است.

تحقیق پیش رو، در سه بخش به شناسایی رویکرد آیت‌الله بروجردی در کشف تصحیفات راه‌یافته در سند پرداخته است که بخش نخست به شناخت نشانه‌های تصحیف در سندها اشاره

دارد؛ بخش دوم به تبیین چرایی تصحیف در سند و بخش سوم به راه‌کارهای تصحیح تصحیف در سند روایات اختصاص یافته است.

۱. بخش اول: شیوه‌شناسی تصحیف در سند روایات

تصحیف در لغت به معنای خطا در خواندن و نوشتن است، بر اثر شباهت حروف، تغییر دادن کلمه با کم و زیاد کردن نقطه‌های آن (ابن منظور، ۱۴۱۰ق: ۱۸۷/۹، طریحی، ۱۴۰۸ق: ۵ / ۷۸؛ فراهیدی، ۱۴۰۵: ۱۳۰/۳) و اسم مفعول آن یعنی «مصحّف» به معنای اشتباه نوشتاری است (همان).^۱ یا متن^{۱۰} آن، به چیزی شبیه یا نزدیک به آن، تغییر کرده است (شهید ثانی، ۱۳۸۱ش، ۱۱۰، مامقانی، ۱۴۱۱ق، ۲۳۷/۱)، در این پژوهش، مراد از تصحیف در سند روایت، اعم از تصحیف در حروف رابط مانند تصحیف «عن» به «بن»، یا تصحیف در نام راویان مثل «حریر» به «جریر» و یا در القاب همچون «میثمی» به «تیمی» و... است.

برای شناخت تصحیف در سند روایات، چرایی و برون‌رفت از این مشکل، معیارهایی وجود دارد. تتبع در تعلیقات آیت‌الله بروجردی در الموسوعة الرجالية نشان می‌دهد، ایشان در شناخت تصحیف در اسانید روایات کتب اربعه، بیشتر از سه شیوه استفاده می‌کرده است: همسانی یا ناهمسانی طبقه‌راوی و مروی عنه و بررسی اسناد مشابه راوی در دیگر اسانید روایات و نیز ناسازگاری به لحاظ قواعد ادبی، به کشف تصحیفات راه‌یافته در سند روایات بهره برده است. در ادامه با ذکر نمونه به بررسی این سه روش پرداخته می‌شود.

۱-۱. طبقه‌شناسی

یکی از معیارهای شناسایی تصحیف در سند روایات، شناخت طبقه‌راویان حدیث است. «طبقه» به گروهی از راویان گفته می‌شود که تقریباً در یک مقطع زمانی زندگی کرده‌اند و از نظر سن به یکدیگر نزدیک هستند و ممکن است از محضر استادان مشترک بهره برده باشند (مامقانی، ۱۴۱۱: ۴۸/۳) آیت‌الله بروجردی ضمن طبقه‌بندی و مرتب‌سازی اسناد، راویان و محدثان شیعه را به صغار و کبار تقسیم کرده و میانگین عمر هر طبقه را سی سال می‌داند (بروجردی طباطبایی، ۱: ۲۳۷ به نقل از جلالی، ۱۳۷۸ش: ۹۷). همچنین راویان احادیث از اصحاب پیامبر ﷺ تا زمان شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) - نویسنده آخرین کتاب از کتب اربعه - را به دوازده طبقه (بروجردی، ۱۴۱۳ق: ۱ / ۱۱۳). و تا زمان خود را به ۳۶ طبقه تقسیم کرده است (همان؛ و

۱۳۶۳ ش : ۲۶-۲۷) المنهج الرجالی، ۹۷). ایشان در تصحیح و تعیین تصحیف در سند روایات و نیز مرتب سازی بر اساس طبقه بندی راویان از این روش ابداعی و ابتکاری بهره جسته است و تعداد بسیاری از تصحیفات راه یافته در اسناد را کشف کرده است. در ادامه به نمونه های بهره گیری از این روش در کشف تصحیف روایات اشاره می شود.

۱-۱-۱. نمونه نخست

در تهذیب الاحکام روایتی به این شکل آمده است:

مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ
 بْنِ خَالِدٍ عَنِ الْخَطَّابِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ هِشَامِ بْنِ أَحْمَدَ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ...
 (طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۷۶ : ۱۰ / ۱۹۸، ح ۷۸۵؛ ۱۳۹۰ ق: ر، ۴ / ۲۷۵،
 ح ۳).

آیت الله بروجردی معتقد است نام «هشام بن احمد» تصحیف شده «هشام بن احمر» است (بروجردی، ۱۴۱۳: ج ۲، ۲۸۲)؛ زیرا شیخ طوسی و مرحوم برقی «هشام بن احمر» را از راویان اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام شمرده اند (طوسی، ۱۴۲۰ ق: ۳۱۹ ش ۴۷۵۲ و ۳۴۵ ش ۵۱۵۵؛ برقی، ۱۴۲۰ ق: ۳۵، ۴۵) و نام «هشام بن احمد» در مصادر رجالی نیامده است. همچنین کلینی در سند این روایت، نام راوی را «هشام بن احمر» آورده (کلینی، ۱۳۷۸ ش: ۳۰۷/۷ ح ۲۰) که نام او در اسناد بسیاری از روایات الکافی نیز آمده است (همان، ۱/ ۴۸۶، ح ۲۰: ۹۸/۲ ح ۱۰: ۹۲/۵ ح ۶/ ۱۴۹، ح ۷) آیت الله خویی نیز ضمن مقایسه سند مذکور با نسخه های دیگر منابع حدیثی، که در آنها «هشام بن احمر» آمده، و همچنین به قرینه سایر روایات، نام «احمد» را تصحیف شده «احمر» دانسته است (خویی، ۱۴۱۰ ق: ۲۰/۲۹۳ ش ۱۳۳۵۱).

۱-۱-۲. نمونه دوم

در سند یکی از روایات الکافی چنین گزارش شده است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ
 إِسْحَاقَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْزِيَّارَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ فَضَالٍ عَنْ فَضَالَةَ بْنِ أَيُّوبَ جَمِيعاً عَنْ
 مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ عِكْرِمَةَ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقُلْتُ لَهُ
 ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۲ / ۶۶۶ ح ۱).

مرحوم بروجردی با توجه به یکسانی طبقه «علی بن مهزیار» و «علی بن فضال» و عدم نقل «علی بن مهزیار» از او و همچنین عدم نقل «ابن فضال» از «فضالة بن ایوب» در منابع حدیثی، بر این باور است که علی بن فضال در سند الکافی اضافه است و تصحیف شده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۳۷۷). بررسی اسانید روایات الکافی نشان می‌دهد که «علی بن مهزیار» در ۲۲ سند (این آمار با استفاده از نرم افزار درایة النور استخراج شده است.) بدون واسطه از «فضالة بن ایوب» نقل روایت کرده است (نک. کلینی، ۱۳۸۷: ۲/۸۲، ح ۳ و ۴۳۷، ح ۳: ۳/۲۵۸، ح ۲۹ و...) افزون بر آن، در سند روایتی در باب «حق الجوار» کتاب الزهد، «حسین بن سعید اهوازی» که هم طبقه «علی بن مهزیار» است، از «فضالة بن ایوب» گزارش کرده است (اهوازی، حسین بن سعید، ۱۳۸۴: ۴۲ ح ۱۱۳). شیخ طوسی حسین بن سعید اهوازی و علی بن مهزیار را از اصحاب امام رضا و جواد و هادی علیهم السلام شمرده است (۱۴۲۰: ۵۳۳۶ / ۵۲۵۷).

با توجه به نمونه‌های ارائه‌شده و نمونه‌های متعدد موجود در کتاب الموسوعة الرجالية (نک. بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۱۱۶؛ و ۱۴۴، ۱۴۱، ۱۲۴ و ۱۴۵ و ۱۵۳، ۱۶۲ و ۱۹۲، ۱۸۹ و ۲۲۵ و ۸۳: ۲/۱۱ و ۱۷ و ۲۸۲)، یکی از روش‌های پرکاربرد در شناسایی تصحیف در اسناد روایات، استفاده از طبقه‌شناسی راویان موجود در سند است که پس از شناخت طبقات راویان، به اشتباه و تصحیف نام راوی در سند، حکم داده است.

۲-۱. مقایسه اسناد مشابه

بررسی اسناد روایات راویانی که در منابع حدیثی تکرار شده‌اند، یکی از شیوه‌هایی است که در شناسایی تصحیف راه یافته در سند کاربرد دارد. آیت‌الله بروجردی در جمع‌آوری و مرتب‌سازی اسانید روایات، از روش تفکیک و جداسازی اسناد از متون حدیث و کنار هم قرار دادن اسناد مشابه، به آسیب وارد بر سند پرداخته است. در زیر به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۱-۲-۱. نمونه نخست

در سندی از تهذیب الأحکام چنین آمده:

مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ حَمَادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۴/۳۳۱، ح ۱۰۳۹).

آیت الله بروجردی در شناسایی و کشف تصحیف در این سند، به اسناد همگون و طبقه شناسی «علی بن الحسین» توجه کرده است. ایشان «علی بن الحسین» را مصحف «علی بن السندي» می‌داند؛ زیرا «محمد بن علی بن محبوب» در موارد متعددی (نک. همان: ۱۰۷/۱ ح ۲۷۹؛ و ۳۵۵ ح ۱۰۵۸ و ۳۶۷ ح ۱۱۱۷ و ۴۰۳ ح ۲۶۳) با واسطه «ابن السندي» از «حماد بن عیسی» نقل روایت کرده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۲/۳۴۴). بررسی اسانید روایات تهذیب و استبصار نشان می‌دهد که «ابن محبوب» در ۲۸ روایت، از حماد با واسطه «علی بن السندي» نقل کرده (کلینی، ۱۳۸۷: ۱/۴۰۶ ح ۵) و تنها در سند مذکور نام «علی بن الحسین» به جای «علی بن السندي» آمده است.

۲-۲-۱. نمونه دوم

در یکی از روایات الکافی آمده:

مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ وَغَيْرُهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ رَجُلٍ عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي تَائِبٍ قَالَ: جَاءَ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَتَيْنٌ مِنْ هَمْدَانَ... (همان، ج ۱/۴۰۶، ح ۵).

آیت الله بروجردی معتقد است «محمد بن علی» در این سند، مصحف «محمد بن یحیی» بوده چرا که بررسی اسانید روایات الکافی نشان می‌دهد که مرحوم کلینی استادی به نام محمد بن علی نداشته است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۳۶۸). همچنین در سند روایات کتاب الکافی روایت «محمد بن علی» از «احمد بن محمد بن عیسی» وجود ندارد؛ در حالی که روایت کلینی از «محمد بن یحیی» از «احمد بن محمد بن عیسی» در ۸۶۹ مورد از اسانید الکافی آمده است (خویی، ۱۴۱۰: ۹/۱۹ ش ۱۲۰۰۵).

مرحوم بروجردی در موارد دیگر نیز از این شیوه، در کشف تصحیف در اسناد روایات بهره برده است (نک. بروجردی، ۱/۱۴۱۳، ۱۸۳ و ۳۹۰ و ۱۴۸ و ۱۸۳؛ ۱۴۰۹: ۱/۳۹۵).

۳-۱. نبود نام راوی مصحف در منابع رجالی

بررسی‌های رجالی و حدیثی سند روایات نشان می‌دهد نام و اثری از برخی اسامی که در اسانید روایات کتب اربعه و غیر آن آمده، وجود ندارد؛ با مقایسه راوی و مروی عنه و روایات هم‌مضمون یا قریب‌المضمون و جهات دیگر، به وجود تصحیف در آن پی می‌بریم. مرحوم بروجردی یکی از

شیوه‌های شناخت تصحیف و تشخیص نام مصحّف در سند روایات را نبود نام راوی و یا ذکر نام صحیح آن در مصادر رجالی وحدیثی می‌داند و خلط و تغییرات راه یافته در دو نام شبیه به یکدیگر را بر آمده از همین نکته معرفی می‌کند و این موارد را دلیل، و گاه قرینه، بر شناسایی تصحیف در نام راوی می‌داند. به نمونه‌های زیر دقت کنید.

۱-۳-۱. نمونه نخست

در سندی از کتاب الکافی چنین آمده است:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ قَالَ:
سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ اللَّقِيطَةِ ... (كلینی، ۱۳۸۷: ۵ / ۲۲۵ ح ۴).

آیت‌الله بروجردی بر این گمان است که نام محمد بن احمد ناآشنا است. او معتقد است این نام در میان راویان امام صادق عليه السلام و استادان ابن محبوب، و دیگر اسانید و معاجم، یافت نشده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۳۱۰). ولی شیخ طوسی در رجالش در میان اصحاب امام صادق عليه السلام «محمد بن احمر العجلی الکوفی» را به جای «محمد بن احمد» آورده و افزوده که وی در سال ۱۷۳ق در سن ۸۱ سالگی در گذشت. احتمال دارد «بن احمد» تصحیف شده «بن احمر» بوده باشد (همان). جستجو در اسانید روایات کتب اربعه و غیر آن نشان از درستی ادعای ایشان دارد؛ زیرا در هیچ یک از منابع حدیثی روایت ابن محبوب از محمد بن احمد گزارش نشده است.

۱-۳-۲. نمونه دوم

در سندی از تهذیب الأحکام آمده است:

مُوسَى بْنُ الْقَاسِمِ عَنْ عَبَّاسٍ عَنْ حَكِيمِ بْنِ أَبِي الْعَلَاءِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ:
سَأَلْتُهُ عَنِ الطَّوَافِ بَعْدَ الْعَصْرِ فَقَالَ طُفَّ طَوَافًا ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۵ / ۱۴۲ ح ۴۶۹).

آیت‌الله بروجردی در شناسایی و کشف تصحیف در این سند معتقد است که نام حکیم بن ابی‌العلاء به جز این سند در جایی دیگر نیامده و «حکیم بن ابی‌العلاء» در سند مذکور تصحیف شده «الحسین بن ابی‌العلاء» است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۲/۴۴۲). به نظر می‌رسد نام حکیم بن ابی‌العلاء در سند، تصحیف شده حسین بن ابی‌العلاء است؛ زیرا سند مذکور در دو جای دیگر تهذیب الاحکام آمده است که در آن موسی بن القاسم از عباس بن عامر از حسین بن ابی‌العلاء

-به جای حکیم بن ابی العلاء- روایت کرده است (طوسی، ۱۳۷۶: ۵/ ۴۷ ح ۳، ۲۵۰ ح ۹). از سوی دیگر نام حکیم یا حکم بن ابی العلاء در هیچ یک از مصادر و منابع رجالی و حدیثی ثبت نشده است.

آیت الله بروجردی در موارد دیگر نیز از این شیوه در شناسایی عناوین مصحف استفاده کرده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/ ۳۱۰).

۴-۱. ناسازگاری با قواعد ادبی

آیت الله بروجردی در برخی موارد در کشف تصحیفات راه یافته در سند یا حروف وابسته به راوی، یا نام یا کنیه و القاب راوی، ناسازگاری و ناهمخوانی بین اجزای سند از نظر صورت ظاهری و ساختار ادبی و نحوی می داند و از این رهگذر به موارد تصحیف در سند روایات اشاره کرده است. مواردی همچون استفاده از «قال» یا «سألت» به جای «قالا» و «سألنا» که از حیث مفرد و مثنی و جمع بودن و تعابیر روایی منسوب به روایان، ناسازگاری دارد، نشان از وجود تصحیف در سند است. در ادامه چند نمونه برای استفاده از این روش بررسی می شود.

۱-۴-۱. نمونه نخست

کلینی در سندی از الکافی چنین آورده است:

عَنْهُ (حمید بن زیاد) عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ رَبَاطٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُكَيْنٍ وَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ مُشْمَعِلٍ وَ عَنِ ابْنِ رَبَاطٍ عَنْ مُشْمَعِلٍ كُلَّهُمْ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: قَرَأَ عَلِيُّ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْفَرَائِضِ امْرَأَةً تُؤَقِّفِتُ
و... (کلینی، ۱۳۸۷: ۷/ ۱۲۶ ح ۲)

مرحوم بروجردی درباره این سند معتقد است با توجه به عبارت «كلهم» تعبیر «عن مشمعل» اول در سند تصحیف و اضافی است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/ ۱۷۹). دقت در ارتباط روایان در سند و تعبیری که در مقام نقل نسبت داده شده، ناهمخوانی و تصحیف را در سند روشن می کند. «محمد بن سுகین» و «علی بن ابی حمزة» و «ابن رباط» از «مشمعل» روایت کرده اند و «علی بن حسن بن رباط» هم راوی از هر سه نفر است. بدین ترتیب، با توجه به تناسب ظاهر تعبیر «كلهم» در نقل روایت از «مشمعل»، سه راوی از او روایت کرده اند. این ناسازگاری دال بر نوعی تصحیف

در سند دارد و بررسی طبقه این سه راوی و قراین دیگر، روشن می‌شود که «عن مشمعل» اول زیادی است.

۲. بخش دوم: دلایل و بیان چرایی تصحیف در سند

تتبع در تعلیقات آیت‌الله بروجردی در آثاری مانند ترتیب اسانید الکافی و تهذیب الاحکام نشان می‌دهد که وی در میان نگاشته‌های خود در این موضوع، به بیان برخی دلایل تصحیف و چرایی آن در اسانید روایات اشاره کرده است. با توجه به جستجوی صورت گرفته، ایشان سه دلیل عمده همچون اشتباه از سوی نساخ، تقارب و شباهت در رسم الخط، و عدم ورود نام راوی در منابع رجالی را از جمله دلایل مهم در رخ دادن تصحیف در سند برشمرده است.

۱-۲. اشتباه نسخه نویسان

ناگفته پیدا است که انتشار آثار علمی در دوران گذشته، از وضع کنونی متفاوت بوده است و نگاشته‌های عالمان توسط نسخه‌نویسان تکثیر شده است. در چنین شرایطی اگر استنساخ‌کننده آشنایی لازم و دقت کافی در نسخه‌برداری نداشت، متن جدید دچار تصحیف و تغییر می‌شد. آیت‌الله بروجردی دلیل اصلی این‌گونه اشتباهات ناسخان را شتاب‌زدگی و بی‌دقتی در نقل حدیث و غفلت از تعلیق سند و قراین دیگر می‌داند (بروجردی، ۱۴۱۳: ۲/۴۴۶). ایشان در الموسوعة الرجالية در موارد گوناگون به تصحیفات که دلیل آن‌ها اشتباه قلم نساخ بوده اشاره می‌کند.

۱-۱-۲. نمونه نخست

در سندی از الکافی چنین آمده:

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَهْمَشِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى قَالَ حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۲۱۹/۸ ح ۲۷۰).

آیت‌الله بروجردی بر این باور است که «بن ابی نصر» در سند مذکور اضافی است و یا خطای نساخ بوده است. بنا بر این، این شخص «بن ابی نصر البزنطی» نیست بلکه مراد از این راوی یا «احمد بن محمد بن عبدالله» و یا «احمد بن محمد بن عبدالله بن مروان» بوده که کنیه آن‌ها نیز «ابی نصر» است.^۱ به نظر می‌رسد مراد اصلی «احمد بن محمد بن عبدالله بن مروان الأنباری»

است؛ چراکه تتبع در اسانید نشان می‌دهد این سند در دو جای دیگر از کتاب الکافی تکرار شده است (نک. همان ۱۸ / ۲۸۸، ح ۳؛ و ۴۲۷، ح ۷۷). اما با این تفاوت که در این موارد لفظ «بن ابی نصر» درج نشده و «احمد بن محمد» در طبقه مشایخ «معلی بن محمد» به «احمد بن محمد بن عبدالله الانباری» انصراف دارد. همچنین در سند روایات، هیچ‌گاه «معلی» از «ابن ابی نصر البزنطی» نقل روایت نکرده است.

۲-۱-۲. نمونه دوم

در سندی از تهذیب الأحکام چنین گزارش شده:

عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ عَمَّارٍ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۳۳۱/۱، ح ۹۶۸).

مرحوم بروجردی می‌گوید در عبارت «عن عمار» در این سند تصحیف رخ داده که از ناحیه نسخه‌نویسان صورت گرفته است. دلیل این اشتباه می‌تواند خلط میان «مسعدة بن صدقة» عامی^۲ و «مصدق بن صدقة مدائنی» شیعی^۳ باشد (الموسوعة الرجالية، ج ۲ ص ۲۵۸). جستجو در اسانید روایات تهذیب الاحکام نشان می‌دهد «مصدق بن صدقه» ۱۹۶ روایت (این آمار با استفاده از جستجوی نرم افزار درایة النور استخراج شده است) از «عمار ساباطی» گزارش کرده و روایت «مسعدة» از «عمار» تنها در این سند آمده است. همچنین تتبع در روایات «مسعدة بن صدقه» نشان می‌دهد که به جز سند مورد بحث، تعداد ۴۲ روایت (این آمار با استفاده از جستجوی نرم افزار درایة النور استخراج شده است) از او در روایات تهذیب الاحکام آمده که در تمامی آن‌ها را به صورت مستقیم از امام باقر و امام صادق علیهما السلام گزارش کرده است؛ بنا بر این تعبیر «عن عمار» در سند اضافی است که توسط نسخه‌نویسان افزوده شده است.

او در موارد بسیاری نیز بر تصحیف و اشتباه نسخه‌نویسان در اسانید روایات اشاره کرده است (نک. بروجردی، ۱۴۱۳: ۱ / ۱۲۰، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۳۵، ۱۴۵ و ۱۴۸ و ۱۵۹ و ۱۶۳ و ۱۸۴ و ۱۸۹ و ۲۰۸ و ۲۱۸ و ۲۲۲ و ۲۳۵، ۲۹۴ و ۲۴۱ و ۲۵۶ و ۲۷۴ و ۲۷۵ و ۲۸۲ و ۲۸۶ و ...).

۲-۲. تشابه در نوشتار

آیت الله بروجردی موارد بسیاری از تصحیفات موجود در سند روایات کتب اربعه را به دلیل تشابه نوشتاری و ظاهری بین حروف و نزدیک بودن دو اسم و یا دو کلمه و حروف آن‌ها در رسم الخط

می‌داند که در گذر زمان، زمینه تصحیف را فراهم کرده است. این شباهت، نسخه‌نگاران را نیز به خطا انداخته است. این پدیده بیشتر در نام و القاب راویان اتفاق افتاده است. برخی از نمونه‌های این تصحیف در ادامه بررسی خواهد شد:

۲-۱-۲. نمونه نخست

در سند روایتی از تهذیب الاحکام چنین گزارش شده است:

مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ
عَنْ جَدِّهِ الْحَسَنِ بْنِ رَاشِدٍ عَنْ مُحَمَّدِ الْعَطَّارِ قَالَ: سَافَرْتُ مَعَ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى
مَكَّةَ، فَأَمَرَ غُلَامَهُ بِشَيْءٍ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۸/۲۹۰، ح ۶۵)

آیت‌الله بروجردی با توجه به تشابه بین دو لقب «الطیار» و «العطار» می‌نویسد «العطار» در سند مصحف «الطیار» است و «محمد طیار» استاد و متکلم معروفی است که از امام باقر و امام صادق عَلَيْهِمَا السَّلَامُ روایت کرده است (رجال الطوسی، ۱۹۰).^{۱۴} افزون بر آن، خبر مذکور در نسخه‌های مختلف الکافی و وسائل الشیعه و الوافی و مرآة العقول، نجیة العطار ثبت شده است (کلینی، ۱۳۸۷: ۷/۴۱۶ ح ۴؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۳/۲۷۵ ح ۲۹۵۶۱؛ کاشانی، فیض، ۱۴۰۶: ۱۱/۵۵۷، ح ۱۱۳۲۱). روایتگری با عنوان «محمد العطار» در منابع رجالی وجود ندارد و این سند فقط در تهذیب الاحکام آمده است.

۲-۲-۲. نمونه دوم

در سندی از الکافی چنین آمده:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ الْمِثْمِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَبَّادٍ عَنْ عِيْسَى
بْنِ أَبِي الْوَزْدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ شَكُّوا
إِلَيَّ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۶/۳۱۰ ح ۱).

مرحوم بروجردی با توجه به تشابه نوشتاری دو لقب «المیثمی» و «التیمی» معتقد است که «المیثمی» مصحف «التیمی» است و مراد از آن «علی بن الحسن بن علی بن فضال» است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۳۸۳ ح ۴/۲۴۷). شبیه تغییر مذکور بین دو لقب مذکور در اسانید دیگر تهذیب و من لایحضره الفقیه نیز رخ داده است (نک. صدوق، ۱۴۱۳: ۴/۲۰۳، ح ۵۴۷۲ و ۲۲۷ ح ۵۵۳۸؛ طوسی، ۱۳۷۶: ۹/۳۲۹ ح ۱۱۸۵؛ ۳۷۱: ۱۰/۱۳۲ ح ۵۲۵...). «علی بن حسن بن فضال» در اسانید روایات با سه لقب «التیملی»، «المیثمی» و «التیمی» ذکر شده که

قرائت صحیح آن «التیمی» یا «التیملی» است؛ زیرا جدّش مولی تیم الله بوده است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۵، ش ۷۲) و بدین جهت به «التیمی» ملقب شده است (خویی، ۱۴۱۱: ۱۲/۳۷۴، ش ۸۰۳۱).

۲-۳. نمونه سوم

در سند الکافی چنین آمده است:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ بَكْرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: مَنْ قَالَ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۲ / ۵۴۹ ح ۸).

آیت الله بروجردی در الموسوعة الرجالية، نام «محمد بن عبدالعزيز» را مصحف «عمر بن عبدالعزيز»^۸ دانسته است و بر این باور است تشابه و تقارب دو نام «محمد» و «عمر» در خط سبب تصحیف شده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱ / ۷۴). بررسی اسانید روایات الکافی نشان از صحت ادعای ایشان دارد؛ زیرا عمر بن عبدالعزيز یکی از مشایخ «احمد بن محمد بن عیسی» به شمار می آید و احمد بن محمد بن عیسی در ۳۰ مورد از عمر بن عبدالعزيز روایت کرده^۹ که تنها در این سند نام محمد به جای عمر آمده است.

بر اساس نمونه های ارائه شده، تشابه در نوشتار و شکل ظاهری حروف اسم، لقب و ... راویان می تواند منجر به تصحیف شود که مرحوم بروجردی به خوبی این موارد را مشخص و درمان نموده اند.

۲-۳. جابه جایی نام راوی

یکی از آسیب های سند روایات، قلب و جابه جایی در نام راویان است. آیت الله بروجردی معتقد است در موارد بی شماری در اسناد کتاب های روایی، جابه جایی در نام راوی با نام پدر، یا یک راوی با راوی دیگر، موجب تصحیف شده است. در ادامه برای روشن تر شدن این مطلب، چند نمونه ارائه می شود.

۸. مراد «عمر بن عبدالعزيز البصری» است.

۹. این آمار با استفاده از نرم افزار درایة النور استخراج شده است.

۲-۳-۱. نمونه نخست

در یکی از اسناد تهذیب الاحکام چنین آمده:

عنه (محمد بن احمد بن یحیی) عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْعُمَرِيِّ عَنِ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أُخِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۶ / ۳۹۷ ح ۳۸)

آیت الله بروجردی نام «احمد بن محمد» را تصحیف شده «محمد بن احمد» می‌داند؛ زیرا واسطه میان «محمد بن احمد بن یحیی» و «العمرکی» در دیگر اسناد «محمد بن احمد العلوی» است (نک. طوسی، ۱۳۷۶: ۴ / ۳۲۰، ح ۲۵ / ۵ / ۱۷۵، ح: ۷ / ۴۷۴، ح ۱۱۰؛ ۱۳۹۰ ق: ۱ / ۴۴۰، ح ۱۱۰ / ۲ / ۲: ح ۲ / ۴ / ۲۷۷ ح ۲) همچنین روایت «احمد بن محمد» از «العمرکی»^{۱۵} مشخص نیست (بروجردی، ۱۴۱۳: ۲۸۶/۲). در طریق نجاشی نیز «محمد بن احمد بن یحیی» با واسطه «احمد بن ادیس» و «محمد بن احمد العلوی» کتاب «العمرکی» را روایت کرده است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۰۳، ش ۸۲۸).

۲-۳-۲. نمونه دوم

در سند یکی از روایات الکافی آمده است:

سَهْلٌ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْقَاسَانِيِّ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَيْهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ مَنْ قَبَلَنَا قَدِ اخْتَلَفُوا فِي التَّوْحِيدِ ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۱ / ۱۰۲ ح ۸)

مرحوم بروجردی معتقد است نام «محمد بن علی» تصحیف شده و صحیح آن «علی بن محمد» است (بروجردی، ۱۴۰۹: ۱ / ۷۰۱ ش ۶۰). دلیل این ادعا، ذکر نشدن نام «محمد بن علی» در مصادر حدیثی و رجالی است که فقط در این سند وجود دارد و در کتاب «التوحید» صدوق، سند مورد بحث با نام «علی بن محمد قاسانی» آمده است (۱۳۹۸ ق: ، ۱۰۱ ح ۱۲).

۲-۳-۳. نمونه سوم

در روایتی دیگر از کتاب الکافی چنین آمده:

مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ حُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: لَا جَبْرَ وَلَا تَفْوِيضَ وَ لَكِنْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ قَالَ قُلْتُ وَ مَا أَمْرُ بَيْنَ أَمْرَيْنِ ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۱ / ۱۶۰ ح ۱۳)

آیت الله بروجردی تصحیف در این سند را جابه‌جایی «محمد بن حسین» با «حسین بن محمد» می‌داند (بروجردی، ۱۴۱۳: ۴ / ۱۲۸: ۱ / ۲۸۶). مراد از این راوی «محمد بن حسین

بن ابی الخطاب» است (خوبی، ۱۴۱۰: ۳۰۷/۱۶، ش ۱۰۵۷۶) که از محمد بن یحیی روایات فراوانی نقل کرده است (نک. کلینی، ۱۳۸۷: ۲۱۶/۱: ۳، ۲: ۴۲۱/۳، ح ۵ ج ۵ و ۴۳۲، ح ۳: صدوق، (بی‌تا)، ۱۹۸، ح ۱: ۱۳۶۴: ۲۱۹؛ مفید، ۱۴۱۴: ۲۱۱ مجلس ۲۴، قمی علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴: ۲/ ۱۰۳ و ۱۹۳ و ۱۷۰، حلی، ۱۴۱۱: ۶۱۰) و در موارد متعدد نیز «محمد بن ابی عبدالله» از او روایت کرده است (نک. کلینی ۱۳۸۷: ج ۴/ ۱۹۱، ح ۲: ۲۸۳/ ۸، ح ۴۲۷ و ۲۸۵ ح ۴۳۰). البته درباره شخصیت اصلی «محمد بن حسین» در سند مذکور نظرات دیگری وجود دارد که نیاز به بررسی و دقت بیشتری دارد.^{۱۶}

آیت الله بروجردی در موارد بسیاری تصحیف و جابه‌جایی نام راوی با پدر یا دیگر راویان را یادآور شده است (نک. بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/ ۲۷۵ و ۲۸۶ و ۲۹۵، ۴۳۴ و ۳۴۱).

۳. بخش سوم: راه‌های برون‌رفت از تصحیف

پس از شناخت آسیب تصحیف، شناسایی راهکارهایی برای بیرون رفت از این مشکل ضرورت دارد. چه‌بسا احادیثی که با دچار شدن به این آسیب، باعث شده است، درک و شناخت صحیح از سند یا متن صورت نگیرد و تغییراتی شگرف در حکم فقیه یا محدث ایجاد شود. در این بخش تلاش شده راه‌های برون‌رفت از تصحیف در الموسوعة الرجالیة مرحوم بروجردی بررسی شود و نمونه‌هایی از آن ارائه شود.

۳-۱. مقایسه خبر در منابع دیگر

آیت الله بروجردی در الموسوعة الرجالیة یکی از راه‌های شناخت و برون‌رفت از تصحیف را مقایسه سند تصحیف شده با اسناد مشابه در منابع روایی دیگر معرفی می‌کند. در ادامه به چند نمونه اشاره می‌شود.

۳-۱-۱. نمونه نخست

در سندی از الکافی چنین گزارش شده است:

وَعَنْهُ وَعَلِيٌّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ جَمِيعاً^{۱۷} عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ قَالَ كَتَبْتُ إِلَى أَبِي مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ امْرَأَةً مَاتَتْ وَتَرَكَتْ زَوْجَهَا وَ... (کلینی: ۱۱۴/ ۷ ح ۱۰).

مرحوم بروجردی هنگام بررسی این سند، نام «علی بن عبدالله» را ناشناخته می‌داند و بر این باور است که با توجه به دیگر اسناد الکافی، «علی» مصحف «محمد» است و صحیح آن «محمد

بن عبدالله» است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱ / ۲۹۲) تتبع در اسانید روایات دیگر نشان می‌دهد که روایت «علی بن عبدالله» از «عبدالله بن جعفر» در هیچ‌یک از مصادر روایی گزارش نشده است. این سند در گزارش شیخ طوسی، که ظاهراً از الکافی روایت کرده، چنین آمده: «محمد بن یحیی عن عبدالله بن جعفر و...» (طوسی، ۱۳۷۶: ۹ / ۳۱۰ ح ۱۱۱۳؛ ۱۳۹۰: ۴ / ۱۶۱ ح ۶۱۰). در برخی اسناد الکافی محمد بن یحیی و محمد بن عبدالله از عبدالله بن جعفر روایت گزارش کرده‌اند (نک. کلینی، ۱۳۸۷: ۱ / ۳۳۰ ح ۱ و ۵۲۷ ح ۲: ۳۵ / ۶ ح ۴).

۳-۱-۲. نمونه دوم

در سندی از الکافی آمده:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ طَلْحَةَ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ قَالَ... (کلینی، ۱۳۸۷: ۱ / ۴۱۱ ح ۱)

مرحوم بروجردی در شناسایی و برون‌رفت تصحیف در سند ارائه شده، با توجه به اسناد همگون که در آنها «احمد بن محمد»^{۱۰} از «محمد بن یحیی» روایت کرده، معتقد است «احمد بن محمد» یا «احمد عن محمد بن یحیی عن طلحة بن زيد عن أبي عبدالله (ع)» صحیح است. مراد از دومین «محمد بن یحیی» در سند «محمد بن یحیی الخزاز» است که راوی کتاب «طلحة بن زيد» است و مراد از «احمد بن محمد» «ابن عیسی اشعری» است که روایات بی‌شماری از «محمد بن یحیی الخزاز» (نک. کلینی، ۱۳۸۷: ۲ / ۳۱۵، ح ۴ و ۳۳۷، ح ۴ و ۶۴۸، ح ۲ و ۶۶۲، ح ۷: ۳ / ۵۳۸، ح ۲ و ۴) گزارش کرده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱ / ۳۷۶). طبقه‌نگاری راویان نشان می‌دهد که «احمد بن محمد بن یحیی العطار» در طبقه راویان «محمد بن یحیی الخزاز» قرار ندارد و بررسی اسانید روایات کتب اربعه نشانگر تصحیف در سند مذکور است؛ چراکه این سند ۶۷ بار در کتب اربعه تکرار شده اما در همه آنها «محمد بن یحیی» با واسطه «احمد بن محمد» از «محمد بن یحیی الخزاز» روایت کرده است. (این آمار براساس نرم افزار درایة النور استخراج شده است)

۳-۱-۳. نمونه سوم

در سندی از تهذیب الاحکام چنین آمده:

۱۰. مراد از «احمد بن محمد»، در این سند «احمد بن محمد بن عیسی» است.

رَوَى مُوسَى بْنُ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِي الْحُسَيْنِ التَّمِيمِيِّ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ خَلِيفَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَأَنَا عِنْدَهُ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ إِنَّ غَلَامِي ... (طوسی، ۱۳۷۶: ۵/ ۳۵۷ ح ۱۲۴۱).

آیت الله بروجردی با بررسی اسناد مشابه معتقد است «التمیمی» در این سند مصحف «النخعی» است و جمع میان «النخعی» و «التمیمی» ممکن نیست؛ زیرا نخع از قبیله «قحطان» و تمیم از قبیله «عدنان» است (بروجردی، ۱۴۱۳: ج ۲/ ۴۵۰). با بهره‌گیری از راهکار آیت الله بروجردی می‌توان علاوه بر شناسایی بسیاری از تصحیفات موجود در اسناد روایات، راه حل آن را نیز ارائه کرد.

۲-۳. کثرت روایات و اتحاد مروی عنه

یکی از شیوه‌هایی که توسط آیت الله بروجردی برای علاج تصحیف در اسناد به کار گرفته شده، فراوانی ذکر نام صحیح راوی در دیگر اسناد، و اتحاد راوی از او در روایات دیگر است. وی به این شیوه در شناسایی و برون رفت از تصحیف اهتمام خاصی داشته است. برای روشن شدن این موضوع به چند نمونه اشاره می‌شود.

۱-۲-۳. نمونه نخست

در سندی از الکافی چنین آمده:

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَةَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَثِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ دَخَلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْجَدَلِيُّ وَ.. (کلینی، ۱۳۸۷: ۱/ ۴۱۸).

مرحوم بروجردی معتقد است نام «عبدالله بن کثیر» در این سند به اشتباه درج شده و صحیح آن «عبدالرحمن بن کثیر» است. «علی بن حسان»، برادرزاده «عبدالرحمن» است، که روایات فراوانی از عموی خود گزارش کرده است. (بروجردی، ۱۴۱۳: ۴/ ۲۲۰) آیت الله خویی نیز بر این باور است که سند مذکور به صورت صحیح در حدیث شماره ۵۲ همین باب تکرار شده که به جای «عبدالله» نام «عبدالرحمن» ثبت شده است (خویی، ۱۴۱۰: ۱۱/ ۳۰۸ ش ۷۰۸۳). با بررسی روایات «عبدالرحمن بن کثیر» روشن می‌شود که بیشتر روایات او از طریق «علی بن حسان» نقل شده و همچنین طریق شیخ طوسی (اطوسی، ۱۴۱۷: ۱۷۷، ش ۴۷۴ و نجاشی، ۱۴۱۸: ۲۳۴، ش ۶۲۱) به کتاب «عبدالرحمن بن کثیر» از «ابن حسان» می‌گذرد.

در یکی از روایات الکافی آمده است:

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ عَنِ الْحَكَمِ بْنِ مَشْكِينٍ
قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ شَمْرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ ... (کلینی: ۷۳/۴
ح ۴).

آیت الله بروجردی نام «علی بن حسین» را در این سند اشتباه می‌داند و با توجه به سند روایات دیگر، صحیح آن را «علی بن حسن بن فضال» می‌داند (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۱۴). دلیل تصحیف در سند آن است که سند مذکور چندین مرتبه در کتاب کافی تکرار شده و در همه موارد «احمد بن محمد» ملقب به «عاصمی» یا «کوفی» از «علی بن حسن بن فضال» از علی بن اسباط روایت کرده است (نک. کلینی، ۱۳۸۷: ۱/۲۷، ح ۳۲: ۲/۶۵۶ ح ۲۱: ۶/۴۷ ح ۳: ۷/۷، ح ۳ و...). همچنین در موارد بسیاری «احمد بن محمد» که استاد مرحوم کلینی است از «علی بن حسن» روایت کرده است (نک. کلینی: ۵۷/۲، ح ۷: ۳/۵۰۵، ح ۱۵: ۴/۲۱، ح ۷ و ۹۱، ح ۷). با توجه به این نمونه، یکی از راه‌های رفع تصحیف، فراوانی روایت شاگرد از استاد و نیز روایت او از مشایخ است که نام صحیح آن رهنمون می‌سازد. مرحوم بروجردی در موارد بسیاری برای شناسایی عناوین مصحّف و تصحیح تصحیفات از این شیوه بهره برده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/۱۴۹ و ۲۶۷، ۲۹۵، ۳۲۰، ۳۴۷، ۳۷۶، و...: ۴/۳۳۱ و...).

نتیجه گیری

مرحوم بروجردی در الموسوعة الرجالية به‌ویژه در دو کتاب ترتیب اسانید الکافی و تهذیب الاحکام به تصحیح و تهذیب آسیب‌های وارده به اسانید روایات کتب اربعه پرداخته که در این رهگذر به آسیب تصحیف در سند روایات اهتمام خاصی داشته است. رویکرد رجالی ایشان در کشف تصحیف در سند روایات، معمولاً این چهار شیوه بوده است: شناخت طبقات راویان، مقایسه روایت با دیگر اسناد همگون، نبود نام راوی مصحّف در منابع رجالی، و ناسازگاری به لحاظ قواعد ادبی. همچنین در ضمن شناسایی تصحیف اسناد، به چرایی آن نیز پرداخته که اشتباه نسخه‌پردازان، تشابه در نوشتار، و جابه‌جایی نام راوی را از جمله دلایل تصحیف دانسته است.

همچنین ایشان به راه‌کارهای تصحیح تصحیفات اشاره نموده‌اند که دو راه‌کار مقایسه خبر در نقل دیگر منابع و کثرت روایات و اتحاد مروی عنه از نمونه‌های عمده آن است.

کتابنامه

الف. کتابها

۴۷. ابن داود، سلیمان بن اشعث، (۱۴۱۰ق). السنن، ابن داود، تحقیق: سعید محمد اللحام، بیروت: دارالفکر؛
۴۸. ابن منظور، جمال الدین، (۱۴۱۰ق). لسان العرب، ط ۱، بیروت، دارصادر؛
۴۹. اردبیلی، محمد علی، (۱۴۰۳ق). جامع الرواة، تصحیح: ابوالحسن شعرانی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی؛
۵۰. اهوازی، حسین بن سعید، (۱۳۸۴ش). الزهد، اهوازی، حسین بن سعید، تحقیق: مهدی غلامعلی، قم: دارالحديث؛
۵۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۱ق-۱۹۸۱م). صحیح البخاری، . أوفست دارالطباعة العامرة بإستانبول، دارالفکر؛
۵۲. برقی، ابو جعفر احمد بن محمد بن خالد، (۱۴۲۰ق). رجال البرقي، تحقیق: محمدجواد قیومی، قم: نشر اسلامي؛
۵۳. _____ . (۱۳۷۰ش). المحاسن، أحمد بن محمد برقي، تحقیق: سيد جلال الدين حسيني، تهران: دارالکتب الاسلاميه، چ اول؛
۵۴. بروجردی طباطبایی، حسین، (۱۴۱۳ق). الموسوعة الرجالية، مشهد: آستان قدس رضوي، چ اول؛
۵۵. _____ . (۱۳۸۵ش) اسانید کتاب الکافی، تخريج و استدراک، محمود درياب نجفی، قم، موسسه آیت الله، العظمی، بروجردی؛
۵۶. _____ . (۱۴۲۰ق). نهاية التقرير في مباحث الصلاة، تقرير: محمد فاضل لنکرانی، تحقیق و نشر: مرکز فقهی ائمه اطهار□، قم، چ اول؛
۵۷. _____ . (۱۴۰۹ق) تجريد اسانيد الکافی، مستنسخ: حاج مهدی صادقی، ۲ج، قم.
۵۸. بهبودی، محمد باقر، (۱۳۷۸ش). علل الحديث، تهران: انتشارات سنا؛
۵۹. جلالی حسینی، محمد رضا، (۱۳۷۸ش). المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالية، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چ اول؛

۶۰. حائری، ابو علی محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۶ق). منتهی المقال، قم: مؤسسة آل البيت، چ اول؛
۶۱. حسینی استرآبادی، محمد باقر، (میر داماد)، (۱۴۲۲ق). الرواشح السماویة، تحقیق: غلامحسین قیصریه‌ها و نعمت‌الله جلیلی، قم: دارالحدیث؛
۶۲. حلی، محمد بن ادريس، (۱۴۱۱ق). مستطرفات السرائر، ط ۱، قم: نشر اسلامی؛
۶۳. خوبی موسوی، ابو القاسم، (۱۴۱۰ق). معجم رجال الحدیث، قم: مدینة العلم، چ سوم؛
۶۴. زراری، (۱۴۱۱ق) رساله أبي غالب الزراري وملحقاتها، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: نشر بحوث تحقیقات اسلامی؛
۶۵. سبحانی، جعفر. (۱۴۱۹ق) اصول الحدیث و احكامه في علم الدراية، قم: مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام؛
۶۶. شبیری زنجانی، موسی، (۱۳۹۴ق). الجامع في الرجال، قم: چاپخانه بیروز.
۶۷. شبیری، جواد، (۱۳۷۵ش). دانشنامه جهان اسلام، (مقاله)، ط ۲، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی؛
۶۸. شوشتری، محمد تقی، (۱۴۲۲ق). قاموس الرجال، قم: نشر اسلامی، چ اول؛
۶۹. صراف، زهرا اخوان، (۱۳۸۷ش). مکتب اجتهادی آية الله بروجردی، قم، بوستان کتاب، چ اول؛
۷۰. طریحی، فخرالدین، (۱۴۰۸ق). مجمع البحرين، چ ۲، قم، دفتر نشر فرهنگ؛
۷۱. طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۳۹۰ق). الاستبصار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، سوم.
۷۲. _____ . (۱۴۱۴ق) الأمالی، تحقیق: مؤسسة بعثت، قم: دارالثقافه للطباعة و النشر.
۷۳. _____ . (۱۳۷۶ش). تهذیب الأحكام، تصحیح و تعلیقہ علی اکبر عفاری، تهران: مکتبة الصدوق؛
۷۴. _____ . (۱۴۲۰ق). رجال الطوسي، تحقیق: محمدجواد قیومی، قم: نشر اسلامی؛
۷۵. _____ . (۱۴۱۷ق). الفهرست، تحقیق: جواد قیوم، ط ۱، قم، نشر اسلامی؛
۷۶. عاملی کاظمی، حسن صدر، (بی تا). نهاية الدراية: شرح الوجیزه شیخ بهایی، تحقیق: ماجد الغرباوي، قم: نشر مشعر؛

۷۷. عاملی حر، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه، محمد بن حسن (حر عاملی)، تحقیق و نشر: قم، مؤسسہ آل البيت، چ اول؛
۷۸. عاملی، زین الدین بن علی، (شہید ثانی). (۱۳۸۱ش). الرعاية في علم الدراية و البداية في علم الدراية، تحقیق: مرکز ابحاث و دراسات اسلامي، قم؛
۷۹. فراہیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۵ق). العین، فراہیدی، خلیل بن احمد، ۴ ج، ۱ ج، قم، نشر ہجرت؛
۸۰. فیروز آبادی، محمد بن یعقوب، (بی تا). قاموس المحيط، بیروت: دارالعلم.
۸۱. قزوینی، محمد بن یزید، (بی تا). سنن ابن ماجه، تحقق و تعليق، محمد فؤاد عبد الباقي، دارالفکر - للطباعة والنشر والتوزيع؛
۸۲. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیرالقمی، ۲ ج، قم: مؤسسہ دارالکتاب،
۸۳. قمی، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق). (۱۳۶۳ش). الأمالی، انتشارات کتابخانہ اسلامیہ؛
۸۴. _____ . (۱۳۹۸ق) التوحید، ۱ ج، ط ۱، قم: نشر اسلامی؛
۸۵. _____ . (۱۳۶۴ش). ثواب الأعمال، ۱ ج، قم: انتشارات شریف رضی؛
۸۶. _____ . (۱۴۰۳ق). الخصال، قم: نشر اسلامی؛
۸۷. _____ . (بی تا). علل الشرايع، قم: انتشارات مکتبۃ الداوری.
۸۸. _____ . (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه، قم: نشر اسلامی، چ سوم؛
۸۹. کاشانی، محسن فیض، (۱۴۰۶ق). . الوافی، محسن فیض کاشانی، ط ۱، اصفهان، مکتب امیر المومنین؛
۹۰. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۷ش). . الکافی، قم، دارالحدیث، اول، ۱۳۸۷ ش.
۹۱. مامقانی، عبدالله، (۱۴۱۱ق). مقباس الهدایة في علم الدراية، تحقیق: محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسہ آل البيت، چ اول؛
۹۲. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۲ق) بحار الانوار، بیروت: مؤسسہ الوفاء.
۹۳. منتظری، حسینعلی. (۱۳۶۳ش). البدر الزاهر في صلوة الجمعة والمسافر، قم: دفتر تبلیغات.

۹۴. مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۴ق). الامالی، تحقیق: حسین الأستاذ ولی، علی أكبر الغفاري، چ ۲، دارالمفید للطباعة والنشر والتوزیع - بیروت-لبنان.
۹۵. نجاشی، ابو العباس، احمد بن علی، (۱۴۱۸ق). رجال النجاشی، تحقیق: موسی شبیری زنجانی، قم: نشر اسلامی؛
۹۶. نفیسی، شادی، (۱۳۸۶ش). درایة الحدیث: بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین، تهران: سمت؛

ب: مقالات

۹۷. مهدوی راد، محمد علی، دلیری، سید علی، (۱۳۹۰). آفت. فصل نامه علمی - پژوهشی علوم حدیث، شماره ۵۹-۶۰، سال شانزدهم بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش؛
۹۸. آریان، حمید، (۱۳۸۶ش). خلل زدایی از اسناد روایات؛ راهکارها و قراین، فصل نامه علمی - پژوهشی علوم حدیث، شماره ۴۴، سال دوازدهم بهار و تابستان ۱۳۸۶ ش؛

پی‌نوشت‌ها

۱. کتاب الموسوعة الرجالية به دو شکل سامان یافت. شکل نخست؛ بررسی اسناد روایات و مرتب‌سازی اسناد همگون است. ترتیب الاسانید کتاب‌های الکافی، تهذیب الاحکام، من لایحضره الفقیه و پنج کتاب شیخ صدوق، - الخصال، معانی الاخبار، علل الشرائع، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، و الامالی، در سه جلد نخست تنظیم شده است. شکل دوم، بررسی اسناد روایات با بهره‌گیری از طبقات راویان اسانید کتاب‌های یاد شده و راویان کتاب رجال الکشی، فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی، در چهار جلد با نام رجال اسانید یا طبقات رجال، طبقه‌گذاری شده است. ایشان با استفاده از جدول بندی و مرتب‌سازی اسناد روایات به ترتیب حروف الفبایی به استخراج مشایخ هریک از صاحبان کتب اربعه تا امام علیه السلام در فصلی خاص پرداخته‌اند.

۲. ابومنصور، جمال الدین حسن بن زین الدین فرزند شهید ثانی (م ۱۰۱۱ق) معروف به صاحب معالم در شهر «جبع» از توابع جبل عامل در سال ۹۵۹ق دیده به جهان گشود و در سن ۵۲ سالگی در سال ۱۱۰۱ق در گذشت. ایشان در زمینه تصحیف و تحریف اسناد و متون روایات روش‌هایی دارد که توجه به آن‌ها ضروری است. او در منتقى الجمال - که به سبک تدوین الدرر و المرجان علامه حلی است - با شیوه‌ای خاص به ارسال و تصحیف در سند روایات پرداخته است.

۳. جامع الرواة و إزاحة الاشتباهات عن الطرق و الأسناد اثر محقق پرتلاش محمد بن علی اردبیلی است. این کتاب در دو جلد به اهتمام آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۳۱ شمسی به چاپ رسید. مؤلف در جامع الرواة کوشیده است آسیب‌های موجود در اسناد و طرق اخبار را شناسایی کند. به‌ویژه به تصحیفات رخ داده در اسناد کتب اربعه، از طریق مقایسه تطبیقی بین روایات کتب اربعه و نسخه‌های مختلف آن، توجه ویژه‌ای داشته است. شیوه شناسایی تصحیفات و بازسازی و راهکار برون رفت از آن به گونه روشمند از ابداعات او به شمار می‌آید.

۴. مرحوم آیت‌الله خوبی در معجم رجال الحدیث به بررسی رجالی راویان اسانید روایات کتب اربعه پرداخته و در بخش «طبقته فی الحدیث» و «اختلاف الکتب» به اجمال به تصحیف در سند و اختلاف در نقل‌ها پرداخته است.

۵. قاموس الرجال کتابی است که علامه محمد تقی شوشتری آن را نگاشته است. وی در سال ۱۳۲۰ ق مطابق با ۱۲۸۰ ش در نجف اشرف به دنیا آمد، و در سال ۱۳۷۴ ش مطابق با نوزدهم ذی الحجه ۱۴۱۵ ق در سن ۹۶ سالگی در شوشتر درگذشت. قاموس الرجال در حقیقت شرح و نقدی است بر کتاب تنقیح المقال، که از اشتباهات، نواقص و تناقضات در امان نبوده است. او در این اثر به بررسی این اشتباهات پرداخته است. از رویکرد رجالی ایشان در این اثر، شناسایی تصحیف و راه‌های شناخت و اثبات آن پرداخته است.

۶. اثر دیگر ایشان، کتاب الاخبار الدخيلة است. او در این کتاب به آسیب‌های سند و متن حدیث اشاره کرده؛ از جمله احادیث موضوع و محرف و نمونه‌های متعدد آن در منابع حدیثی شیعه.

۶. آیت‌الله شبیری زنجانی در تعلیقه‌ای که بر اسانید روایات کتب اربعه نوشته است، به تصحیف و تا حدی به دلایل تصحیف سند اشاره کرده است. (حاشیه بر اسانید روایات کتب اربعه مخطوط) زیرا کس و کپی این تعلیقات در اختیار محققان و پژوهشگران دارالحدیث قرار دارد.

۷. آیت‌الله شبیری زنجانی در تعلیقه‌ای که بر اسانید روایات کتب اربعه نوشته است، به تصحیف و تا حدی به دلایل تصحیف سند اشاره کرده است. (حاشیه بر اسانید روایات کتب اربعه مخطوط) زیرا کس و کپی این تعلیقات در اختیار محققان و پژوهشگران دارالحدیث قرار دارد.

۸. حدیث پژوه معاصر جناب محمدباقر بهبودی در علل الحدیث برخی آسیب‌های سند روایات را با ذکر نمونه و تطبیق آن با روایات همسان در دیگر کتاب‌ها اشاره کرده است، بی‌آنکه تحلیل و یا دلیل آن اشاره کند.

۹. مقصود از تصحیف در سند، هرگونه تغییراتی است که بر سند روایات عارض شده باشد، چه به نحو تحریف و جابه‌جایی کلمات سند و نام راویان به برخی اسامی دیگر و یا زیادی و نقصان چیزی از سند، و چه به صورت تغییر و تبدیل برخی حروف و نقطه در نام راوی. ضمناً باید توجه داشت که بیشترین نوع تصحیف، تصحیفی است که در نام راویان صورت گرفته است.

۱۰. مراد از تصحیف در متن تغییراتی است که در متن، سبب تغییر در معنا و مفهوم روایت می‌شود؛ مانند لفظ «شیئا» به جای «ستا» در حدیث نبوی «مَنْ صَامَ رَمَضَانَ وَ أَتْبَعَهُ بَيْتاً مِنْ

شَوَّال» که در منابع اهل سنت آمده تصحیف شده است (بخاری، ۱۴۰۱: ۱/ ۸۲۲، ح ۱۱۶۴، باب ۳۹؛ ابن ابن داود، ۱۴۱۰: ۲/ ۳۲۴، ح ۲۴۳۳؛ ابن ماجه، بی تا): ۱/ ۵۴۷ ح ۱۷۱۶، باب ۳۳). یا تصحیف «الحجامه» به جای «الجمعه» در گزارش کلینی «... عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: إِذَا اغْتَسَلْتَ بَعْدَ طُلُوعِ الْفَجْرِ أَجْزَأَكَ غُسْلُكَ ذَلِكَ لِلْجَنَابَةِ وَ الْجَمَامَةِ» (کلینی، ۱۳۸۷: ۴/ ۵۲۹ ح ۷).

۱۱. بروجردی، ۱۴۱۳: ۱/ ص ۱۶۳. به نظر می رسد در سند الکافی تصحیف رخ داده است و صحیح همان احتمال یاد شده است؛ زیرا نام احمد بن محمد بن الحسن زعلان در هیچ یک از منابع رجالی و حدیثی نیامده است اما روایت احمد بن محمد بن عیسی از محمد بن الحسن زعلان در موارد دیگر نیز گزارش شده است.

۱۲. وی از امام صادق علیه السلام مستقیم روایت نقل می کند و شاگرد وی «هارون بن مسلم سامری» است.

۱۳. او از امام صادق علیه السلام با واسطه «عمار» روایت گزارش کرده و شاگرد او «عمرو بن سعید مدائنی» است.

۱۴. بروجردی، ۱۴۱۳: ۲/ ۲۸۲. به نظر می رسد، تصحیف در سند تهذیب الاحکام رخ داده است؛ زیرا سند مذکور در نقل الکافی در آن «نجیة العطار» به جای محمد العطار آمده. وی نجیة بن الحارث العطار است (کلینی: ۷، ۴۶۰/ ح ۴) که از امام باقر علیه السلام روایت کرده است. شیخ طوسی او را از اصحاب امام باقر و صادق و کاظم علیهم السلام شمرده شده است (رجال الطوسی، ۳۱۶، ۴۷۰۵؛ و ۳۴۵، ۵۱۴۹؛ رجال البرقی، ۳۴).

۱۵. عمَرَکَی بن علی ابو محمد بوفکی، بوفک نام قریه ای در نیشابور است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۰۳، ش ۸۲۸).

۱۶. محقق اردبیلی و شیخ موسی زنجانی براین باورند که - حسین بن محمد در سند - مراد حسین بن محمد بن عامر اشعری است چه اینکه مراد از محمد بن یحیی در سند محمد بن یحیی فارسی است. (الجامع الرواة، ج ۱، ۲۵۳ ج ۲، ۲۱۴؛ الجامع فی الرجال، ج ۱، ۶۲۸؛ ج ۲، ۱۰۱۲-المخطوط-). این احتمال مردود است زیرا حسین بن محمد اشعری از مشایخ کلینی به شمار می آید و روایت او از محمد بن ابی عبدالله مرسل است و نیز محمد بن یحیی فارسی از امام

صادق علیه السلام و از برخی صحابه آن حضرت با چهار واسطه و از امام رضا علیه السلام با سه واسطه روایت گزارش کرده است. احتمال دیگر آنکه محمد بن یحیی در سند مراد محمد بن یحیی خزاز است چه اینکه در نقل شیخ صدوق در کتاب التوحید آمده (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۶۲، ح ۸، باب ۵۹) وی از اصحاب امام صادق علیه السلام است و مراد از حسین بن محمد نیز حسین بن محمد بن عامر اشعری است. این احتمال نیز مخدوش است؛ زیرا نا سازگاری طبقات بین حسین بن محمد و محمد بن یحیی خزاز وجود دارد و روایتی از این دو گزارش نشده است. گمانه سوم آنکه حسین بن محمد در سند مصحف خنیس بن محمد است که در نقل کتاب التوحید شیخ صدوق آمده است. این احتمال نیز قابل دفاع نیست؛ زیرا نام خنیس بن محمد در هیچ یک از مصادر حدیثی و رجالی گزارش نشده و بعید نیست نام مذکور هم تصحیف شده حسین بن محمد است.

۱۷. در طبع موجود الکافی «عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ» ثبت شده است. ظاهراً «عن ابراهیم» زیاده‌ای است که از سوی نسخه نویسان، یا حاشیه در متن داخل شده است زیرا؛ روایت ابراهیم از عبدالله بن جعفر در هیچ یک از منابع روایی گزارش نشده ضمن آنکه نام ابراهیم در سند تهذیب و استبصار نیامده است.